

ARTYKUŁY

Wojciech Kowalski

wojciech.kowalski@us.edu.pl
orcid.org/0000-0001-6532-9796
Uniwersytet Śląski
ul. Bankowa 11b
40-007 Katowice

Wydobywanie zabytków z morza w świetle Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego z 2001 roku

Recovery of cultural heritage objects from the sea
in light of the 2001 UNESCO Convention
on the protection of underwater cultural heritage

Summary: In this article, the author argues that the 2001 UNESCO Convention introduced for the first time in the evolution of the law of the sea more radical solutions aimed at the protection of underwater heritage. One of them is a far-reaching limitation of the legal possibility to recover cultural heritage objects from international waters. According to the Convention's provisions, such an option will constitute merely an exception to the general principle of their preservation *in situ*, i.e. the place where they have been located for at least 100 years. Recovery is acceptable only on the condition that leaving these objects in the sea will not fulfill the objectives of the Convention and will bring about detrimental effects in practice. It is also possible for the purpose of scientific studies. In all such cases, the methods and techniques used must be as non-destructive as possible and recovered objects shall be deposited, conserved and managed in a manner that ensures their long-term future preservation. At the legal level, they receive the special status of *res extra commercium*, which means they shall not be traded, sold, bought or bartered as commercial goods. The author ends his article con-

cluding that measures of prevention and sanctions adopted in the Convention also demonstrate its strength and positive development, especially in comparison with the previous legal situation. Their enforcement provides a real chance that the principles of the Convention will be followed properly by States to ensure and strengthen the protection of underwater cultural heritage and will help stop the unauthorized exploitation of historical wrecks.

Keywords: 2001 UNESCO Convention, underwater cultural heritage, wrecks, underwater exploration

Streszczenie: Przyjęta w 2001 r. Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego jest pierwszym instrumentem prawa międzynarodowego, który wprowadził skuteczne rozwiązania ochrony tego dziedzictwa. Jednym z głównych rozwiązań jest daleko idące ograniczenie legalnego wydobywania zabytków z wód międzynarodowych, które stanowi jedynie wyjątek od zasady zachowania ich *in situ*, to znaczy w miejscu lokalizacji przez ostatnich 100 lat. Wydobycie konkretnego obiektu jest dopuszczalne wyłącznie w przypadku, gdy pozostawienie go na miejscu nie spełniałoby wymogów Konwencji i przyniosło szkodliwe skutki, albo jest uzasadnione względami naukowymi. W każdym takim przypadku zastosowane metody wydobywania muszą mieć charakter niedestrukcyjny, a wydobyte obiekty winny mieć zapewnione przechowywanie, konserwację i zarządzanie gwarantujące ich długotrwałe zachowanie. Na płaszczyźnie prawnej uzyskują one status *res extra commercium*, czyli nie mogą być przedmiotem obrotu komercyjnego. We wnioskach podkreślono, że środki ochrony i instrumenty ich realizacji przyjęte w Konwencji są mocną jej stroną, szczególnie w porównaniu z wcześniejszymi aktami prawnymi. Stosowanie ich w praktyce daje natomiast szansę spełnienia zasad określonych w Konwencji, wzmocni ochronę podwodnego dziedzictwa kulturowego i będzie pomocne w ograniczaniu nielegalnego wydobywania zabytków z morza.

Słowa kluczowe: Konwencja UNESCO z 2001 r., podwodne dziedzictwo kulturowe, wraki, poszukiwania podwodne

Wprowadzenie

Wydobywanie skarbów zatopionych bądź utraconych w morzach i penetracja wraków rozpalają od wieków wyobraźnię wielu śmiałków, którzy próbowali czynić to mimo trudnych warunków takiej eksploracji i braku elementarnej sprzę-

tu. Dopiero jednak rozwój technologiczny ostatnich czasów umożliwił skuteczne nurkowanie na dużych głębokościach, co szybko przyniosło spektakularne wyniki, takie jak wydobywanie wraków ze złotem hiszpańskiej Armady¹ czy wraków z chińską porcelaną². Dość powszechnie krytykowano te „sukcesy” w świecie naukowym jako szkodliwe dla dziedzictwa kulturowego, ale zasadniczo trudno było podnieść przeciwko nim jakieś konkretne argumenty prawne. Już na wstępie trzeba zatem podkreślić, że dopiero w przyjętej dnia 2 listopada 2001 r. na 31. Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu Konwencji o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego³ (dalej: Konwencja UNESCO z 2001 r.) podjęto w istocie po raz pierwszy próbę zbudowania międzynarodowego systemu ochrony dziedzictwa podwodnego, który pozwoliłby na objęcie nią zabytków spoczywających na dnie mórz i oceanów⁴. Dla wypuklenia znaczenia tego wielkiego „skoku” legislacyjnego należy podkreślić, że w poprzednim stanie prawnym nie było norm pozwalających na efektywną działalność w tym zakresie. Zwyczajowe prawo morza nie interesowało się bowiem tym zagadnieniem, a cztery konwencje z 1958 r. dotyczące regulacji węzłowych aspektów tego prawa nie przyniosły na tym polu żadnych pozytywnych zmian⁵. Jedyne sporadyczne uzgodnienia miały miejsce na płaszczyźnie bilateralnej, np. w umowie zawartej w 1972 r. między Holandią i Australią w sprawie wraków dawnej holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej, znajdujących coraz częściej u wybrzeży Australii Zachodniej⁶.

Konwencja o prawie morza z 1982 roku

Początkowym krokiem w skali globalnej była natomiast Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza z 1982 r.⁷, w której zmierzono się z trudnym do zrealizo-

¹ J.J. Lee, *300-year-old Spanish shipwreck holds million dollar treasure*, „National Geographic”, 28 July 2015, <https://www.nationalgeographic.com/adventure/article/150728-gold-coin-treasure-spanish-shipwreck-florida-ocean-archaeology> [accessed: 31.05.2022].

² C. Sheaf, R. Kilburn, *The Hatcher porcelain cargo. The complete record*, Phaidon, Oxford 1988.

³ UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage. UNESCO Records of the General Conference, 31 st. Session, Paris 15 October to 3 November 2001, vol. 1, Resolutions, UNESCO, Paris 2002, s. 50 i n.

⁴ Za jej przyjęciem głosowało wówczas 87 państw, 4 były przeciw, a 15 wstrzymało się od głosu. Zgodnie zaś z art. 29 tego aktu, wszedł on w życie dnia 2 stycznia 2009 r. Aktualnie stronami Konwencji jest 69 państw (zob. Implementation of standard-setting instruments, UNESCO, Annex II. Status of ratification of conventions and agreements adopted under the auspices of UNESCO (as at 1 July 2021), Doc. 212 EX/23.I.INF, s. 10, Paris, 16 August 2021).

⁵ P.J. O’Keefe, *International waters*, w: S. Dromgoole (red.), *Legal protection of the underwater cultural heritage: National and international perspective*, Kluwer Law International, The Hague–London–Boston 1999, s. 224.

⁶ *Agreement between the Netherlands and Australia concerning the old Dutch shipwrecks*, w: L.V. Prott, I. Srong (red.), *Background materials on the protection of the underwater cultural heritage*, UNESCO, Paris 1999, s. 24. Tłumaczenie tekstów na język polski w całym artykule: Wojciech Kowalski.

⁷ Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona dnia 10 grudnia 1982 r. w Montego Bay, Dz. U. z 2002 r. Nr 59, poz. 543, załącznik.

wania zadaniem zbalansowania celów ogólnych ochrony dziedzictwa z różniącymi się oczekiwaniami zainteresowanych państw. Wyrazem osiągniętego kompromisu był art. 149 tego instrumentu, gdzie znalazła się reguła:

Wszelkie obiekty o charakterze archeologicznym i historycznym znalezione w Obszarze zachowuje się lub wykorzystuje dla dobra ludzkości jako całości, ze szczególnym uwzględnieniem preferencyjnych praw państwa lub kraju pochodzenia, państwa kulturowego pochodzenia albo państwa historycznego i archeologicznego pochodzenia⁸.

Ze zrozumiałych względów głównymi zwolennikami takiej regulacji były Grecja i Turcja, ale jak widać z cytowanego zapisu, uzyskany w wyniku żmudnych negocjacji rezultat nie stanowi skutecznego mechanizmu ochrony dziedzictwa podwodnego. Tak też jest oceniany w doktrynie, w której określa się go jako „nieużyteczny”⁹ lub delikatniej – jako mający „ograniczone znaczenie w praktyce”¹⁰. Uzgodniono wprawdzie dalej, w art. 303 ust. 1, że „Państwa mają obowiązek chronić obiekty o charakterze archeologicznym i historycznym znalezione w morzu i powinny w tym celu współpracować”¹¹, ale przepis ten ma także charakter formuły ogólnej, nierozwiązującej praktycznie żadnego problemu. W efekcie postanowienia te nie wprowadziły istotnej zmiany w dotychczasowym stanie prawnym, który tradycyjnie dopuszczał zabytki wydobyte z morza do pełnego obrotu komercyjnego. Bliżej nieokreślonego nadzorowi podlegać mógł jedynie obrót obiektami wydobytymi w strefie przyległej do morza terytorialnego, co wynika z drugiego ustępu powołanego już art. 303:

W celu kontrolowania handlu takimi obiektami państwo nadbrzeżne może, stosując artykuł 33, przyjąć domniemanie, że ich usuwanie z dna morskiego bez jego zgody w strefie, której dotyczy ten artykuł, stanowi naruszenie na jego terytorium lub morzu terytorialnym ustaw i innych przepisów prawnych określonych w tym artykule¹².

⁸ Article 149. Archaeological and historical objects. All objects of an archaeological and historical nature found in the Area shall be preserved or disposed of for the benefit of mankind as a whole, particular regard being paid to the preferential rights of the State or country of origin, or the State of cultural origin, or the State of historical and archaeological origin.

⁹ „Unfortunately, the outcome [art. 149 – W.K.] was unhelpful for protection of the underwater cultural heritage” (P.J. O’Keefe, op. cit., s. 224).

¹⁰ „The proposed preservation or disposal of objects of an archaeological or historical nature found in the Area by Article 149 is of limited practical significance” (A. Strati, *The protection of the underwater cultural heritage: An emerging objective of the contemporary Law of the Sea*, Martinus Nijhoff, The Hague–London–Boston 1995, s. 314).

¹¹ Article 303 (1). States have the duty to protect objects of an archaeological and historical nature found at sea and shall cooperate for this purpose.

¹² Article 303 (2). In order to control traffic in such objects, the coastal State may, in applying article 33, presume that their removal from the seabed in the zone referred to in that article without its approval would result in an infringement within its territory or territorial sea of the laws and regulations referred to in that article.

Przepis ten określono wszak w literaturze jako „fikcję”¹³, a dla pełni obrazu można jeszcze dodać, że ewentualne stosowanie cytowanego art. 303 ograniczono potwierdzeniem dotychczasowych praw i norm prawnych. Wyjaśniono bowiem, że żadne z jego postanowień „nie wpływa na prawa właścicieli, których dane można ustalić, na prawo dotyczące ratownictwa morskiego lub inne normy prawa morskiego ani na prawa i praktykę w odniesieniu do wymiany kulturalnej”¹⁴, a nadto, że pozostaje on „bez uszczerbku dla innych umów międzynarodowych i norm prawa międzynarodowego dotyczących ochrony obiektów o charakterze archeologicznym i historycznym”¹⁵.

Założenia Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego z 2001 roku

Nie minęło jednak prawie 20 lat od przyjęcia wspomnianej Konwencji, a sytuacja zmieniła się diametralnie¹⁶. Można nawet powiedzieć, że nowe rozwiązania zastosowane w Konwencji UNESCO z 2001 r. w porównaniu z regulacjami cytowanymi wyżej mają charakter rewolucyjny¹⁷. Intencją jej twórców było bowiem zbudowanie aktu regulującego całościowo i autonomicznie problematykę ochrony dziedzictwa podwodnego, a zatem – jak wyraźnie podkreślono w jednym z wstępnych artykułów Konwencji – do działań podejmowanych na jej podstawie nie będą stosowane przepisy prawa o ratownictwie i prawa dotyczące rzeczy znalezionych, chyba że nie narusza to jej postanowień, zabezpiecza zabytki wydobyte z morza i jest zaakceptowane przez odpowiednie władze¹⁸.

Zgodnie z brzmieniem tytułu niniejszego artykułu, jego celem jest wyjaśnienie konwencyjnej regulacji wydobywania zabytków z morza, która jest szczególnie ważna w kontekście ochrony dziedzictwa podwodnego, a nadto ma swój walor jako doniosła zmiana dotychczasowego prawa.

¹³ „This is a fiction designated to fudge the issue of jurisdiction” (P.J. O’Keefe, op. cit., s. 224; por. także generalną ocenę tych przepisów: A. Strati, op. cit., s. 330 i n.).

¹⁴ Article 303 (3). Nothing in this article affects the rights of identifiable owners, the law of salvage or other rules of admiralty, or laws and practices with respect to cultural exchanges.

¹⁵ Article 303 (4). This article is without prejudice to other international agreements and rules of international law regarding the protection of objects of an archaeological and historical nature.

¹⁶ Szerzej: R. Garaballo, T. Scovazzi (red.), *The protection of the underwater cultural heritage: Before and after the 2001 UNESCO Convention*, Brill Academic Pub, Leiden 2003.

¹⁷ Por. U. Guérin, *The 2001 UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage: references and guidelines for interventions on submerged archaeological sites*, w: J. Henderson (red.), *IKUWA 3: Beyond Boundaries. The 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2012, s. 3 i n.

¹⁸ Article 4 – Relationship to law of salvage and law of finds: Any activity relating to underwater cultural heritage to which this Convention applies shall not be subject to the law of salvage or law of finds, unless it: (a) is authorized by the competent authorities, and (b) is in full conformity with this Convention, and (c) ensures that any recovery of the underwater cultural heritage achieves its maximum protection.

Przed przystąpieniem do zasadniczej analizy należy wyjaśnić kilka kwestii wstępnych, przede wszystkim wspomnieć o ratyfikowaniu Konwencji przez Polskę w 2020 r.¹⁹, czyli prawie 20 lat od jej przyjęcia. Mimo upływu już ponad dwóch lat od ratyfikacji²⁰ wciąż nie stała się ona przedmiotem szerszych analiz w naszej doktrynie prawniczej. Jeszcze przed jej uchwaleniem ukazały się m.in. artykuły ogólne na temat ochrony dziedzictwa podwodnego Władysława Filipowiaka²¹ i Zbigniewa Kobylińskiego²², a po tym fakcie związane omówienia Janusza Symonidesa²³, Zbigniewa Kobylińskiego²⁴ i komentarz niżej podpisanego²⁵.

Drugą kwestią wstępną jest konieczność wyjaśnienia definicji przedmiotu Konwencji UNESCO z 2001 r., który jest punktem odniesienia wszystkich jej postanowień, a w rezultacie także poniższych rozważań. Stanowiące go „podwodne dziedzictwo kulturowe” oznacza zatem, w myśl art. 1 ust. 1 (a),

wszelkie ślady egzystencji ludzkiej mające charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny, które pozostawały lub pozostają całkowicie lub częściowo pod wodą, okresowo lub stale, przez co najmniej 100 lat, w tym: (i) stanowiska, budowle, obiekty, artefakty oraz szczątki ludzkie, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym; (ii) statki, samoloty oraz inne pojazdy lub ich części, ładunek lub inna zawartość, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym; oraz (iii) przedmioty o charakterze prehistorycznym²⁶.

¹⁹ Ustawa z dnia 27 października 2020 r. o ratyfikacji Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjętej dnia 2 listopada 2001 roku w Paryżu, Dz. U. z 2020 r., poz. 2021.

²⁰ Oficjalny tekst w języku polskim opublikowano w 2021 r.: Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjęta dnia 2 listopada 2001 r. w Paryżu, Dz. U. z 2021 r., poz. 1302. Autor opinii przyjął ten tekst dokumentu jako podstawę interpretacji Konwencji i dalszych rozważań.

²¹ W. Filipowiak, *Ochrona zabytków archeologiczno-morskich. Stan i potrzeby*, w: W. Filipowiak (red.), *Ochrona morskiego i rzecznoego dziedzictwa kulturowego w Polsce, III Konferencja Muzealnictwa Morskiego i Rzecznoego – Szczecin 1996, maj 20-21, Szczecin 1997*.

²² Z. Kobyliński, *Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego jako międzynarodowy problem legislacyjny*, w: K. Gutowska (red.), *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, Res Publica Multiethnica, Warszawa 2000.

²³ J. Symonides, *Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Stosunki Międzynarodowe” 2003, t. 27, nr 1-2, s. 51-62.

²⁴ Z. Kobyliński, *Konwencja o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Ochrona Zabytków” 2002, t. 55(2), 142-151.

²⁵ W. Kowalski, *Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjęta dnia 2 listopada 2001 r. na 31 Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu*, w: K. Zalasinska (red.), *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.

²⁶ Article 1. (a) „Underwater cultural heritage” means all traces of human existence having a cultural, historical or archaeological character which have been partially or totally under water, periodically or continuously, for at least 100 years such as: (i) sites, structures, buildings, artefacts and human remains, together with their archaeological and natural context; (ii) vessels, aircraft, other vehicles or any part thereof, their cargo or other contents, together with their archaeological and natural context; and (iii) objects of prehistoric character.

Cytując to sformułowanie, warto wspomnieć, że jego pierwowzorem była definicja zawarta w Draft European Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage z 1985 r., która nie została uchwalona²⁷, a kluczowe znaczenie ma w niej przyjęcie cezury czasowej minimum 100 lat dawności, co nie jest niezbędne do definiowania pojęcia dziedzictwa w aktach prawnych, a nadto nie było oczywiście dla uczestników dyskusji w tej sprawie. Jedni proponowali bowiem okres 50 lat, a inni 100 lat, przy czym okres ten nie ma jakiegoś specjalnego uzasadnienia merytorycznego, lecz jest raczej nawiązaniem do podobnych rozwiązań w niektórych ustawodawstwach²⁸. Na marginesie można przypomnieć, że pierwszy polski akt poświęcony ochronie zabytków przewidywał okres ich dawności w postaci minimum 50 lat²⁹, a w naszej literaturze proponowano wprowadzenie takiego okresu ochrony do dyskutowanej jeszcze wtedy Konwencji, mając na względzie potrzebę ochrony wraków z II wojny światowej zalegających na dnie Bałtyku³⁰. Nie zawsze od razu w pełni uświadomioną istotą tak skonstruowanej cezury czasowej jest jej ruchomy albo, inaczej, kroczący charakter, to znaczy co roku Konwencja obejmuje swą regulacją późniejsze obiekty znajdujące się pod wodą³¹. Pewnym mankamentem takiego rozwiązania może być oczywiście trudność w ustaleniu, jakie obiekty wchodzi tu w rachubę w konkretnej sytuacji, gdyż zwykle brak jest możliwości ich precyzyjnego datowania. Problem ten łagodzi jednak wzrastająca dostępność coraz lepszej aparatury badawczej i często znana względnie dokładna data zatonięcia niemałej liczby statków już nawet w XVII w.³²

W pozostałej części omawianej definicji zawarte są standardowe pojęcia i przykładowe wyliczenie typowych obiektów dziedzictwa podwodnego. Ponieważ jest to lista otwarta, a wspomniany okres 100 lat ma charakter kroczący, asekuracyjnie wyłączono z przedmiotu całej regulacji „rurociągi i przewody biegnące po dnie morskim”³³ oraz „instalacje niebędące rurociągami i przewodami, umieszczone na dnie morskim i nadal używane”³⁴.

Istotnym jej uzupełnieniem, ważnym także w kontekście niniejszego artykułu, jest określenie „obszar” (*area*) oraz pojęcie „okręty i samoloty państwowe” (*state*

²⁷ Por. C.J.S. Forrest, *Defining 'underwater cultural heritage'*, „The International Journal of Nautical Archaeology” 2002, vol. 31(21), s. 8.

²⁸ Por. opis tej dyskusji: J. Symonides, op. cit., s. 53 i n.; P.J. O’Keefe, *Shipwrecked Heritage: A Commentary on the UNESCO Convention on Underwater Cultural Heritage*, Institute of Art and Law, Leicester 2002, s. 41 i n.

²⁹ Art. 11 Dekretu Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dz. U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36.

³⁰ W. Filipowiak, op. cit., s. 11.

³¹ W. Kowalski, op. cit., s. 330 i n.

³² C. Sheaf, R. Kilburn, op. cit., s. 25 i n.

³³ Article 1. 1. (b) Pipelines and cables placed on the seabed shall not be considered as underwater cultural heritage.

³⁴ Article 1. 1. (c) Installations other than pipelines and cables, placed on the seabed and still in use, shall not be considered as underwater cultural heritage.

vessels and aircrafts). Pierwsze oznacza „dno morskie lub oceaniczne, jego podłoże, znajdujące się poza strefą jurysdykcji państwowych”³⁵, które, jak trzeba podkreślić, wraz z zasobami stanowi na podstawie art. 136 Konwencji o prawie morza z 1982 r. wspólne dziedzictwo ludzkości, zarządzane przez państwa na zasadach określonych w art. 133-185 tego aktu. Termin „okręty i samoloty państwowe” oznacza natomiast

będące własnością Państwa okręty wojenne oraz inne statki lub samoloty, które były wykorzystywane, w chwili zatonięcia, wyłącznie dla niekomercyjnych celów państwowych, które jako takie zostały zidentyfikowane oraz mieszczą się w definicji podwodnego dziedzictwa kulturowego³⁶.

Obydwa te pojęcia mają znaczenie dla niniejszych rozważań, gdyż „obszar” stanowi także naturalne środowisko lokalizacji znacznej części dziedzictwa podwodnego, a kwalifikacja wraków jako państwowych wiąże się z ograniczeniami będącymi następstwem praw ich właścicieli.

Wydobywanie zabytków z morza w świetle zasad Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego z 2001 roku

Przechodząc do zasadniczego tematu niniejszego artykułu, to jest regulacji wydobywania zabytków z morza, należy jeszcze wskazać jasno wyznaczony cel Konwencji UNESCO z 2001 r., co ma swoje praktyczne znaczenie, gdyż determinuje rozumienie i interpretację wszystkich postanowień dokumentu. Innymi słowy, stanowi swoistą klauzulę interpretacyjną czy nawet dyrektywę ukierunkowującą nie tylko prawidłowe odczytywanie ich, ale przede wszystkim stosowanie w praktyce. Wszelkie działania na morzu mające związek z dziedzictwem kulturowym muszą zatem dla zachowania zgodności z Konwencją być prowadzone – jak wskazuje art. 2 ust. 1 i 3 – z „zapewnieniem i zwiększeniem ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego” w celu „zachowywania” go „dla dobra ludzkości”. Sformułowanie to jest jednoznaczne i wolne od wspomnianych wyżej kompromisów wcześniejszej regulacji konwencyjnej. Można jedynie dodatkowo wyjaśnić, że przez tak określony cel Konwencja realizuje w zakresie nią ujętym część ogólnej odpowiedzialności obecnej generacji ludzkości wobec przyszłych pokoleń. Zgodnie z przyjętą w 1997 r. przez UNESCO Declaration on the Responsibilities of the Present Generations To-

³⁵ Article 1.5. „Area” means the seabed and ocean floor and subsoil thereof, beyond the limits of national jurisdiction.

³⁶ Article 1.8. „State vessels and aircraft” means warships, and other vessels or aircraft that were owned or operated by a State and used, at the time of sinking, only for government non-commercial purposes, that are identified as such and that meet the definition of underwater cultural heritage.

wards Future Generations³⁷, polega ona na tym, że spuścizna odziedziczona przez aktualne pokolenie winna być wykorzystywana zgodnie z prawem międzynarodowym (art. 8)³⁸, a następnie przekazana dalszym pokoleniom (art. 7)³⁹. Praktyczne rozumienie i akceptację tego zadania zilustrować można najkrócej wypowiedzią amerykańskich kolekcjonerów zabytków archeologicznych, Barbary i Lawrence'a Fleischmanów, którzy na otwarciu wystawy ich kolekcji w Paul Getty Museum w Malibu w 1994 r. powiedzieli o sobie: „Jesteśmy tylko czasowymi opiekunami [tej kolekcji – W.K.]”. Sens tej deklaracji i zawartą w niej intencję wyjaśniono bliżej w katalogu towarzyszącym wystawie w następujący sposób:

Jako że większość składników ich kolekcji obiektów przetrwała już dwa lub więcej tysiąclecia, są oni zdecydowani spowodować, aby były one przekazywane dalej [...] w możliwie najlepszych warunkach w ramach niekończącego się łańcucha ochrony⁴⁰.

Tak mocne określenie celu Konwencji UNESCO z 2001 r. i dążenie do zatrzymania procesu rabunkowych eksploracji podwodnych nie pozwoliły na jednocześnie wyraźne umieszczenie wydobywania zabytków z morza wśród środków ochrony dziedzictwa. Przy zachowaniu pewnych warunków może ono oczywiście taki skutek zapewnić, ale poza wyjątkowymi sytuacjami znalezienia pojedynczych „zgubionych” przedmiotów zawsze będzie to działanie szkodliwe dla zachowania integralności obiektu, np. wraku, nie wspominając już o jego tzw. kontekście archeologicznym lub, szerzej, kulturowym. Niezmiernie rzadko wydobywa się przecież całe wraki, najbardziej znane są tylko dwa, „Mary Rose”, eksponowany w Portsmouth, i „Vasa” – w Sztokholmie. Zwykle pozostają one na dnie i wówczas usunięcie tylko części stanowi zawsze bezdyskusyjną szkodę dla ich całości.

Stąd też naczelną zasadą Konwencji UNESCO z 2001 r. jest zachowanie podwodnego dziedzictwa kulturowego *in situ*, która dopiero w połączeniu z zasadą drugą, obowiązku długotrwałego zachowania obiektów wydobytych z wody, pozwala stwierdzić dopuszczalność i określić warunki ich ewentualnego wydobywania. Należy do nich obowiązek zapewnienia szacunku szcążkom ludzkim w trakcie

³⁷ *Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations*, w: UNESCO. *Records of the General Conference, 29th Session, 1997. Resolutions*, t. 1, UNESCO, Paris 1998, s. 71.

³⁸ Article 8. The present generations may use the common heritage of humankind, as defined in international law, provided that this does not entail compromising it irreversibly.

³⁹ Article 7. With due respect for human rights and fundamental freedoms, the present generations should take care to preserve the cultural diversity of humankind. The present generations have the responsibility to identify, protect and safeguard the tangible and intangible cultural heritage and to transmit this common heritage to future generations.

⁴⁰ „We are the temporary custodians. [...] Since most of their objects have already survived two millenia or more, they are determined that these pieces will be passed on, [...] and in the best possible condition, in the endless chain of preservation” (M. True, A. Kozloff, *Barbara and Lawrence Fleischman: Guardians of the Past*, w: J. Harris (red.), *A Passion for Antiquities: Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman*, Christopher Hudson, Malibu 1994, s. 6).

badan podwodnych i procesu wydobywczego, a po jego zakonczeniu wyłączenie możliwości wykorzystywania tak pozyskanych zabytków w celach komercyjnych. Niejako równolegle do tych zasad akcentuje się w Konwencji generalny obowiązek zapewnienia publicznej dostępności dziedzictwa podwodnego. Zarysowane zasady są ujęte w dość ogólnych, z natury rzeczy podstawowych przepisach tego aktu, a ich uszczegółowienie jest zawarte w tzw. regułach aneksu do Konwencji, który w myśl art. 33 stanowi jej integralną część. Przystąpmy zatem do wyjaśnienia i zinterpretowania tych regulacji.

Zasada zachowania podwodnego dziedzictwa kulturowego *in situ*

Zasada zachowania obiektów *in situ* została wyrażona w krótkim i zwięzłym art. 2 ust. 5 Konwencji UNESCO z 2001 r. w następujący sposób:

Zachowanie podwodnego dziedzictwa kulturowego *in situ* będzie priorytetem w stosunku do zezwalania na jakiegokolwiek działania nakierowane na to dziedzictwo lub podejmowania tych działań⁴¹.

Z zapisu tego wynika, że podstawową metodą ochrony dziedzictwa znajdującego się pod wodą jest pozostawienie go na miejscu, gdzie się aktualnie znajduje, i dotyczy to oczywiście nie tylko struktur trwale i celowo związanych z podłożem, jak zabudowania portowe, umocnione nabrzeża czy inne konstrukcje, ale także wraków i ich *cargo*, czyli zabytków z założenia ruchomych. Wskazaniu pierwszeństwa zachowania ich wszystkich *in situ* towarzyszy jednocześnie dopuszczenie możliwości zezwalania na przedsięwzięcie różnych czynności wobec nich jako wchodzących w grę w drugiej kolejności. Zostały one określone jako „jakiegokolwiek działania nakierowane na dziedzictwo”, przez które, w myśl definicji zawartej w art. 1 ust. 6, rozumie się „działania, których głównym obiektem jest podwodne dziedzictwo kulturowe i które mogą, pośrednio lub bezpośrednio, fizycznie naruszyć lub w inny sposób uszkodzić podwodne dziedzictwo kulturowe”⁴². Jak wynika z tej definicji, aktywność podejmowana w ramach owej drugiej opcji może mieć bardzo szeroki zakres, skoro dopuszcza się nawet ewentualne naruszenie lub uszkodzenie obiektów dziedzictwa, co niewątpliwie implikuje także dopuszczalność wydobywania ich na powierzchnię. Konstatując ten fakt, należy wszak od razu podkreślić, że taka interpretacja nie oznacza jakiegokolwiek szeroko pojętej swobody czy dowolności w tym zakresie, ale należy ją odczytywać w świetle wskazanego wyżej celu Kon-

⁴¹ Article 2 (5). The preservation *in situ* of underwater cultural heritage shall be considered as the first option before allowing or engaging in any activities directed at this heritage.

⁴² Art. 1 (6). „Activities directed at underwater cultural heritage” means activities having underwater cultural heritage as their primary object and which may, directly or indirectly, physically disturb or otherwise damage underwater cultural heritage.

wencji, który polega na zapewnieniu i zwiększeniu ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego. Same zaś działania, o których mowa, podlegają w myśl regułem zawartym w aneksie do Konwencji określonym warunkom, np. nie powinny one

wywierać na to dziedzictwo niekorzystnego wpływu w stopniu większym, niż jest to konieczne dla realizacji celów danego projektu⁴³,

powinny być wykorzystywane nieniszczące techniki i metody badawcze zamiast wydobywania obiektów. Jeżeli, z punktu widzenia badań naukowych lub późniejszej ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego, wykopaliska lub wydobywanie są konieczne, wykorzystane metody i techniki muszą być nieniszczące, tak jak to jest tylko możliwe, oraz przyczyniać się do zachowania szczątków⁴⁴,

czy wreszcie działania te „muszą być ściśle regulowane w celu zapewnienia odpowiedniego dokumentowania informacji kulturowych, historycznych oraz archeologicznych”⁴⁵.

Przy takim postrzeganiu analizowanej zasady wybór między zachowaniem *in situ* a działaniem nawet w jakimś stopniu destrukcyjnym podyktowany będzie w każdym przypadku wyłącznie oceną realnej szansy zachowania danego obiektu, a czasem być może w ogóle uratowania go przed zniszczeniem lub kradzieżą. Istotą zasady zawartej w art. 2 ust. 5 jest zatem optymalizacja metody realizacji nadrzędnego celu ochrony, dla której zwykle wystarczy zapewne pozostawienie go na miejscu i wykonanie np. dokumentacji fotograficznej i innej, ale w sytuacji zidentyfikowania konkretnych zagrożeń jedynym wyborem może być wykonanie niezbędnych czynności, włącznie z wydobywaniem na powierzchnię, celem zabezpieczenia. Warto dodać, że o tej opcji zapominali często krytycy priorytetu zachowania wraków *in situ*, którzy w trakcie kilkuletnich prac nad Konwencją podnosili argument, że ulegają one stałemu nieuniknionemu niszczeniu, szczególnie w przypadku wraków żelaznych⁴⁶.

Interpretacja ta znajduje potwierdzenie w rozwinięciu zaprezentowanej zasady w aneksie do Konwencji. Ma ono postać reguły 1 tego aneksu, brzmiącej w sposób następujący:

Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego przez zachowanie go *in situ* będzie uznawana za opcję priorytetową. Wobec tego pozwolenia na działania nakierowa-

⁴³ Annex. Rule 3. Activities directed at underwater cultural heritage shall not adversely affect the underwater cultural heritage more than is necessary for the objectives of the project.

⁴⁴ Annex. Rule 4. Activities directed at underwater cultural heritage must use nondestructive techniques and survey methods in preference to recovery of objects. If excavation or recovery is necessary for the purpose of scientific studies or for the ultimate protection of the underwater cultural heritage, the methods and techniques used must be as non-destructive as possible and contribute to the preservation of the remains.

⁴⁵ Annex. Rule 6. Activities directed at underwater cultural heritage shall be strictly regulated to ensure proper recording of cultural, historical and archaeological information.

⁴⁶ Por. P.J. O’Keefe, *Shipwrecked Heritage...*, s. 156.

ne na podwodne dziedzictwo kulturowe będą wydawane pod warunkiem zgodności z ochroną tego dziedzictwa i z zastrzeżeniem tego wymogu mogą być wydawane w celu znaczącego przyczynienia się do ochrony lub do poszerzenia wiedzy, lub do uwydatnienia doniosłości podwodnego dziedzictwa kulturowego⁴⁷.

Na zakończenie tego wątku rozważań warto jeszcze dodać, że w cytowanej regule zawarte jest nie tylko wyjaśnienie omówionego wyżej ogólnego artykułu Konwencji, ale także wyraźne poszerzenie zakresu przewidzianych w nim prac nakierowanych na dziedzictwo. Obok powtórzenia celu nadrzędnego stanowi ona bowiem również, że prace te mogą nadto służyć wzbogaceniu wiedzy o dziedzictwie lub uwydatnić jego doniosłość. Nie ma raczej wątpliwości, że chodzi tu przede wszystkim o badania archeologiczne i przystosowanie obiektu do potrzeb turystyki podwodnej. O ile te pierwsze są dopuszczone wprost w cytowanej już regule 4 aneksu jako „prace wykopaliskowe i wydobywcze” konieczne „z punktu widzenia badań naukowych lub dla zapewnienia ochrony”, o tyle dopuszczenie prac dla potrzeb turystyki wykracza daleko poza ten cel. Jest to jednak umożliwienie realizacji zasygnalizowanej już zasady publicznej dostępności dziedzictwa, która jest przedmiotem zalecenia w oddzielnym przepisie art. 2 ust. 10 Konwencji.

Zasada długotrwałego zachowania obiektów wydobytych z morza

Jak pokazano wyżej, wydobywanie zabytków z morza zostało dopuszczone w sposób dość zawoalowany w zapisie o priorytecie zachowania ich *in situ*. Natomiast w zasadzie następnej mowa jest już wprost o tak pozyskanych zabytkach, skoro jak postanowiono w art. 2 ust. 6: „Wydobyte obiekty podwodnego dziedzictwa kulturowego będą przechowywane, konserwowane oraz zarządzane w sposób zapewniający ich długotrwałe zachowanie”⁴⁸. To sformułowanie nie pozostawia już żadnych wątpliwości, że chociaż w omówionej wyżej definicji dopuszczalnych „działań nakierowanych na dziedzictwo” nie ma bezpośredniego odniesienia do kwestii wydobywania zabytków na powierzchnię morza, a nadto jako takie jest ono logicznie sprzeczne z zasadą zachowania *in situ*, to jednak jako druga opcja działań ochronnych jest ono w określonych warunkach akceptowalne i w pełni zgodne z Konwencją. Omawiany przepis stanowi przy tym tylko potwierdzenie legalności wydobywania, gdyż niewątpliwie mieści się ono już we wspomnianej wyżej definicji

⁴⁷ Annex. Rule 1. The protection of underwater cultural heritage through in situ preservation shall be considered as the first option. Accordingly, activities directed at underwater cultural heritage shall be authorized in a manner consistent with the protection of that heritage, and subject to that requirement may be authorized for the purpose of making a significant contribution to protection or knowledge or enhancement of underwater cultural heritage.

⁴⁸ Article 2 (6). Recovered underwater cultural heritage shall be deposited, conserved and managed in a manner that ensures its long-term preservation.

takich działań w art. 1 ust. 6. Głównym celem tego przepisu jest natomiast określenie warunków, jakie muszą być spełnione, aby wydobycie obiektów, które narusza przecież stan dziedzictwa *in situ*, realizowało jednak cel nadrzędny Konwencji, to jest zapewnienie i zwiększenie ich ochrony. Warunki te obejmują, zgodnie z brzmieniem przepisu, zapewnienie tym obiektom przechowywania, konserwacji i zarządzania, przy czym obowiązki te muszą być wykonywane na takim poziomie i w takim zakresie, aby łącznie gwarantowały im długotrwałe zachowanie. Ponadto, zgodnie z regułą 2 (b) aneksu umieszczoną w innym kontekście, o którym będzie mowa niżej, przechowanie nie może umniejszać „badawczych i kulturowych wartości wydobytego materiału oraz jego integralności”, a także prowadzić „do jego nieodwracalnego rozproszenia”⁴⁹. Winno nadto pozostawać w zgodzie z regułami 33 i 34 aneksu, to znaczy

wydobyte podwodne dziedzictwo kulturowe oraz egzemplarze całej związanej z tym dokumentacji będą, w miarę możliwości, przechowywane w całości i w nienaruszonej postaci jako zbiór, w sposób umożliwiający dostęp profesjonalistom oraz publiczności [...]. Należy to zrobić tak szybko, jak to możliwe, ale w żadnym wypadku nie później niż po upływie dziesięciu lat od zakończenia projektu, o ile jest to zgodne z konserwacją podwodnego dziedzictwa kulturowego⁵⁰.

W drugiej ze wspomnianych reguł podkreślono jeszcze, że obiekty te w ramach całości archiwów projektu „będą zarządzane zgodnie z międzynarodowymi standardami profesjonalnymi oraz na podstawie pozwolenia właściwych władz”⁵¹. Należy także dodać, że samo przechowywanie może się odbywać również wyłącznie na podstawie takiego pozwolenia (reguła 2 (b) *in fine*).

Wyłączenie obiektów wydobytych z morza z obrotu komercyjnego

Równoległe z obowiązkiem właściwego przechowywania, konserwacji i innych czynności umożliwiających fizyczne zabezpieczenie zabytków wydobytych z morza wprowadzono w Konwencji UNESCO z 2001 r. zabezpieczenie realizowania jej celów w odniesieniu do tych zabytków także na płaszczyźnie prawnej. Ma ono

⁴⁹ Annex. Rule 2 (b): the deposition of underwater cultural heritage, recovered in the course of a research project in conformity with this Convention, provided such deposition does not prejudice the scientific or cultural interest or integrity of the recovered material or result in its irretrievable dispersal; is in accordance with the provisions of Rules 33 and 34; and is subject to the authorization of the competent authorities.

⁵⁰ Annex. Rule 33. The project archives, including any underwater cultural heritage removed and a copy of all supporting documentation shall, as far as possible, be kept together and intact as a collection in a manner that is available for professional and public access as well as for the curation of the archives. This should be done as rapidly as possible and in any case not later than ten years from the completion of the project, in so far as may be compatible with conservation of the underwater cultural heritage.

⁵¹ Annex. Rule 34. The project archives shall be managed according to international professional standards, and subject to the authorization of the competent authorities.

postać zasady wyrażonej w art. 2 ust. 7, który brzmi: „Podwodne dziedzictwo kulturowe nie może być wykorzystywane w celach komercyjnych”⁵². Jest to niewątpliwie najbardziej rewolucyjna, jak to określono wyżej, pośród zmian wprowadzonych przez Konwencję w stosunku do wcześniejszego stanu prawnego. Doprecyzowano ją w regule 2 aneksu, wyjaśniając, że

Komercyjna eksploatacja podwodnego dziedzictwa kulturowego w celach handlowych, spekulacyjnych lub prowadząca do jego nieodwracalnego rozproszenia stoi w rażącej sprzeczności z ochroną oraz właściwym zarządzaniem podwodnym dziedzictwem kulturowym. Podwodne dziedzictwo kulturowe nie może być przedmiotem handlu, sprzedaży, kupna ani wymiany jako towar komercyjny⁵³.

W dalszej części dodano nadto, że reguła ta nie może być interpretowana jako niedopuszczająca do: „(a) świadczenia profesjonalnych usług archeologicznych lub niezbędnych usług z nimi związanych, których charakter i cel są w pełni zgodne z niniejszą Konwencją, i które odbywają się na podstawie pozwolenia właściwych władz”⁵⁴; a także do omówionego wyżej przechowywania podwodnego dziedzictwa kulturowego, wydobytego w trakcie prac badawczych zgodnie z niniejszą Konwencją (reguła 2 punkt b).

Taki, mimo pewnego doprecyzowania w aneksie, nadal lakoniczny przepis stał się przedmiotem ożywionej dyskusji, gdyż zawiera on wprawdzie zakaz eksploatacji komercyjnej dziedzictwa, ale jak podkreślono, „nie ma w Konwencji czegokolwiek wskazującego, co to znaczy”⁵⁵. Dalej autor tych słów podaje przykład wystawy obiektów wydobytych z wraku statku „R.M.S. Titanic”, która była wielkim sukcesem w latach 1994-1995 w National Maritime Museum w Greenwich i z tego powodu nawet została przedłużona o sześć miesięcy. Na fali takiego sukcesu prezes spółki wydobywczej zapowiedział nawet objazd z tą wystawą całego świata w celu uzyskania dochodu w wysokości przekraczającej 100 milionów dolarów. Na bardziej skomplikowaną naturę samego wydobywania obiektów z wraków wskazują ich wydobywcy, którzy postulują odróżnienie wraku jako takiego od znalezionego w nim cargo, czyli ładunku mającego zwykle charakter towarów handlowych już od czasów starożytnych. W jego ramach znajduje się często ogromne ilości przed-

⁵² Article 2 (7). Underwater cultural heritage shall not be commercially exploited.

⁵³ Annex. Rule 2. The commercial exploitation of underwater cultural heritage for trade or speculation or its irretrievable dispersal is fundamentally incompatible with the protection and proper management of underwater cultural heritage. Underwater cultural heritage shall not be traded, sold, bought or bartered as commercial goods.

⁵⁴ Annex. Rule 2 (a): the provision of professional archaeological services or necessary services incidental thereto whose nature and purpose are in full conformity with this Convention and are subject to the authorization of the competent authorities.

⁵⁵ „[...] there is nothing in the Underwater Convention which establishes what is meant by this” (P.J. O’Keefe: *Shipwrecked Heritage...*, s. 50).

miotów prawie identycznych, np. monet czy wyrobów porcelanowych⁵⁶, ale jednocześnie tylko ogólnie podobnych do siebie amfor starożytnych, które różnią się wszak szczegółami i znakami mającymi znaczenie dla nauki⁵⁷. Innym przykładem dyskusyjnej w świetle omawianego przepisu aktywności związanej z korzystaniem z dziedzictwa podwodnego jest organizowanie podwodnych wycieczek turystycznych na wraki czy wykonywanie na nich filmów. W przekonaniu autora tych przykładów wszystkie one mają związek z dziedzictwem, a ponieważ art. 2 ust. 7 nie jest ograniczony wyłącznie do uzyskiwania korzyści z działania nakierowanego na nie, dotyczy on także teoretycznie wszelkich czynności, w tym w ogóle nieniszczących bądź w inny sposób szkodzących temu dziedzictwu. Ma przez to w jego opinii „charakter ideologiczny” i wychodzi poza zakres regulacji Konwencji, a zatem winien być ograniczony wyłącznie do działań nakierowanych na dziedzictwo zgodnie z definicją z art. 1 ust. 6⁵⁸.

Generalnie trudno nie zgodzić się z tymi uwagami, aczkolwiek poza wyjątkowymi sytuacjami, które będą w praktyce budzić wątpliwości, można jednak wyjaśnić działanie omawianej zasady jako immanentnego i niezbędnego elementu całości systemu ochrony dziedzictwa podwodnego wprowadzonego przez Konwencję. Na takim tle nie ma uzasadnienia zbyt szeroka interpretacja zakazu korzystania z dziedzictwa w celach komercyjnych, która została ustanowiona w art. 2 ust. 7 jako swoista reakcja na głośne sprzedaże ładunków porcelany chińskiej czy sporów wokół innych znalezisk we wrakach okrętów hiszpańskich⁵⁹. Zakres tego zakazu został z jednej strony wystarczająco doprecyzowany w omówionej regule 2 aneksu, z drugiej zaś należy go odczytywać w świetle innych klauzul konwencyjnych. Jeżeli chodzi o powołaną regułę, to o ile pierwsze zdanie ma raczej charakter ogólnej deklaracji⁶⁰, o tyle z jej zdania drugiego wynika jasno, że „podwodne dziedzictwo kulturowe nie może być przedmiotem handlu, sprzedaży, kupna ani wymiany jako towar komercyjny”. Postanowienie to oznacza generalne wyłączenie obiektów tego dziedzictwa z wymiany handlowej, czyli nadanie im statusu prawnorzecowego rzeczy wyjętych z obrotu cywilnoprawnego. Status ten ma odległy rodowód rzymski i jest znany prawu współczesnemu, w tym również w odniesieniu do dóbr kultury, w którym funkcjonuje skądinąd pod swoją tradycyjną nazwą: *res extra commercium*⁶¹.

⁵⁶ Przykładem może być wydobywanie 100 000 sztuk porcelany z wraku holenderskiego statku „Geldermalsen”. Por. szczegółowy opis tego znaleziska: C. Sheaf, R. Kilburn, op. cit.

⁵⁷ G. Stemm, *Differentiation of shipwreck artifacts as a cultural resource management tool*, cyt. za: P.J. O’Keefe, *Shipwrecked Heritage...*, s. 158-159.

⁵⁸ „To say that these activities are prohibited if they are commercially motivated is to adopt a ideological position beyond the scope of the Underwater Convention”, P.J. O’Keefe, *Shipwrecked Heritage...*, s. 52, por. także s. 160.

⁵⁹ J. Symonides, op. cit., s. 29 i n.

⁶⁰ I tak jest odczytywane, por. P.J. O’Keefe, *Shipwrecked Heritage...*, s. 158.

⁶¹ Szerzej: A. Weidner, *Kulturgüter als res extra commercium im internationalen Sachenrecht*, De Gruyter, Berlin-Boston 2001, <https://doi.org/10.1515/9783110875607>.

Jest to bardzo daleko idący środek prawny i w praktyce oznacza całkowity i bezwzględny zakaz obrotu składnikami dziedzictwa podwodnego, w tym zawierania umów kupna-sprzedaży, wymiany i innych czynności prawnych zmierzających do przeniesienia własności. Wszelkie takie akty dokonane wbrew tej zasadzie są zwykle od samego początku nieważne.

Zasada dostępności podwodnego dziedzictwa kulturowego

Odczytując formułę omówioną wyżej w świetle innych postanowień Konwencji UNESCO z 2001 r., należy przede wszystkim wziąć pod uwagę zasadę dostępności dziedzictwa podwodnego. W tym miejscu wystarczy zatem jedynie podkreślić, że w art. 10 państwa zobowiązały się udostępniać obiekty tego dziedzictwa *in situ*, co ma podnieść świadomość publiczną i przez to wzmacniać przekonanie o potrzebie ich chronienia. Jedną z częstszych form takiego udostępniania jest niewątpliwie organizowanie wycieczek podwodnych z udziałem profesjonalnych nurków przewodników, które z naturalnych względów muszą mieć na ogół formę komercyjną. Uwzględniając wszak dalszą perspektywę funkcjonowania organizatorów takich wycieczek, można bez wahania przyjąć, że będą oni nie tylko dbać o niezakłócanie i nieutrudnianie ochrony odwiedzanych zabytków, ale w dobrze pojętym własnym interesie będą starać się o ich zabezpieczenie, co w oczywisty sposób pozostaje w zgodzie z celami Konwencji. W tych samych kategoriach należy oceniać pokazywanie obiektów wydobytych legalnie z morza na wystawach, które spełniają warunki określone w omówionym już art. 2 ust. 6. Nawet jeśli ekspozycje te odbywają się na zasadzie biletowania, to realizują cel analogiczny do wspomnianej wyżej obserwacji obiektów *in situ* i spełniają wynikającą z Konwencji zasadę publicznej dostępności. Nieustająca od otwarcia popularność wspomnianych już wystaw wrażeń „Mary Rose” i „Vasa” jest dowodem zainteresowania dziedzictwem podwodnym i buduje świadomość potrzeby jego ochrony. Pewne wątpliwości może w tym kontekście budzić jedynie wzmiankowane wcześniej wydobywanie i ekspozycja dużej liczby obiektów identycznych, przede wszystkim monet. Trudno jednak postulować wprowadzanie do Konwencji wyjątkowych przepisów dla takich przypadków, gdyż po pierwsze, są one bardzo rzadkie, a po drugie, obiekty takie same nie muszą być pokazywane tylko w ramach jednej wystawy. Kwestię tę da się bowiem rozwiązać w ramach odpowiedniej polityki wymiany muzealnej.

Zasada poszanowania szczątków ludzkich

Omówione wyżej zasady dotyczyły priorytetu zachowania dziedzictwa w miejscu znalezienia i warunków postępowania z zabytkami wydobytymi już na powierzchnię morza. Kolejna reguła odnosi się do samego procesu badawczego i wydobywczego, a także ewentualnego korzystania z nich w ramach ochrony *in situ* i w innych sytuacjach. Ma ona zatem bardziej generalny charakter i na podstawie art. 2 ust. 9

Konwencji UNESCO z 2001 r. zobowiązuje państwa do zapewnienia, „aby szczątkom ludzkim spoczywającym w wodach morskich okazywano należyty szacunek”⁶². Ten ogólny obowiązek został nieco bardziej skonkretyzowany w regule 5 aneksu poprzez nadanie mu postaci dyrektywy, zgodnie z którą „Prowadząc działania skierowane na podwodne dziedzictwo kulturowe, należy unikać, gdy to nie jest konieczne, naruszania szczątków ludzkich oraz miejsc pamięci”⁶³.

Zasada ta ma, jak podkreślono, generalny charakter, ale szczególnie ważna jest w kontekście tematu niniejszego artykułu, gdyż wydobywanie zabytków z morza praktycznie zawsze może łączyć się z zagadnieniem takich szczątków. Wynika to z faktu, że ogromna większość zabytków w morzu, w tym na pierwszym miejscu wraki, znalazła się tam na skutek katastrof lub zatopienia w czasie walki, a zatem co do zasady zawiera szczątki ludzkie lub w całości stanowi miejsca pamięci⁶⁴. Stwierdzenie to ma szczególne znaczenie w przypadku interesującego nas najbardziej Morza Bałtyckiego, na którego dnie zalega znaczna część z ogółu ok. 3800 wraków okrętów wojennych zatopionych w okresie II wojny światowej łącznie z załogami⁶⁵. Dobrymi przykładami zarówno takich obiektów, jak i ich ochrony są wraki statków „Wilhelm Gustloff” i „Goya”, objęte strefą bezpieczeństwa „wokół konstrukcji wraków statków”, w których „obowiązuje zakaz prowadzenia wszelkiej działalności podwodnej”⁶⁶.

Podsumowując te uwagi, można stwierdzić, że przestrzeganie tej zasady dopuszcza naruszanie szczątków ludzkich tylko w koniecznych przypadkach, np. w trakcie prowadzenia prac archeologicznych. Natomiast w kontekście wydobywania zabytków z morza zasada ta winna być interpretowana jako ogólny zakaz wydobywania takich szczątków, co mogłoby mieć miejsce jedynie absolutnie wyjątkowo, np. w celu pochowania ich na cmentarzu lub przeprowadzenia badań naukowych. Trudno byłoby natomiast wskazać inne jeszcze powody uzasadniające niestosowanie tego zakazu, tym bardziej że zgodnie z współczesną praktyką nie eksponuje się szczątków ludzkich w muzeach, a dotychczas posiadane, np. przez Museum of London, zostały pochowane⁶⁷.

⁶² Article 2 (9). States Parties shall ensure that proper respect is given to all human remains located in maritime waters.

⁶³ Annex. Rule 5. Activities directed at underwater cultural heritage shall avoid the unnecessary disturbance of human remains or venerated sites.

⁶⁴ Nie można zapominać także o samolotach, które wpadły do mórz w wyniku awarii lub zestrzelenia. Szerzej: G. Scot, E. McNeill, *Aircraft crash sites at sea*, w: J. Henderson (red.), *IKUWA 3: Beyond Boundaries...*, s. 127 i n.

⁶⁵ Szerzej: W. Kowalski, *World War II wrecks in Polish waters. Current problems of legal protection*, w: J. Henderson (red.), *IKUWA 3: Beyond Boundaries...*, s. 89 i n.

⁶⁶ § 2 komunikatu nr 2 Dyrektora Urzędu Morskiego w Gdyni z dnia 29 listopada 2004 r., Dz. Urz. Woj. Pomorskiego, 2005, nr 12, poz. 255.

⁶⁷ Por. analizę przypadków i polityki muzealnej w różnych krajach: J. Lohman, K. Goodnow (red.), *Human remains and museum practice*, UNESCO and the Museum of London, London 2006.

Środki realizacji zasad Konwencji

Na zakończenie analizy zasad Konwencji mających związek z wydobywaniem zabytków z morza należy jeszcze zaprezentować środki, jakie przewidziano w niej dla zapewnienia realizacji tych zasad. Można wśród nich wymienić instrumenty służące zapobieganiu działaniom sprzecznym z Konwencją oraz środek o charakterze represyjnym i jednocześnie „wydobywczym”, czyli mającym na celu obok represji także odzyskanie obiektów, które znalazły się w czyimś posiadaniu w wyniku naruszenia Konwencji. Do pierwszej kategorii należy przede wszystkim uzgodnione w art. 14 zobowiązanie państw do podjęcia środków zapobiegających „wwozowi na ich terytorium, handlowi lub posiadaniu obiektów podwodnego dziedzictwa kulturowego, nielegalnie wywiezionych lub/i wydobytych, jeśli wydobycie to było sprzeczne z niniejszą Konwencją”⁶⁸.

Omawiając ten instrument, należy przede wszystkim zwrócić uwagę, że nie jest on nowy, gdyż zastosowany został w ponad 30 lat wcześniejszej Konwencji dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury⁶⁹. Zawarto go w art. 7 b.i., a polega na przyjęciu przez państwa obowiązku zapobiegania przywozowi z zagranicy dóbr kultury skradzionych z muzeów lub publicznych zabytków religijnych i świeckich, a także podobnych instytucji, przyjmując, że dobra te mają odpowiednią dokumentację jako należące do inwentarzy tych instytucji⁷⁰. Jak relatywnie łatwo się domyślić, obowiązek ten wzbudził liczne pytania i wątpliwości po przyjęciu tej Konwencji, m.in. zastanawiano się, na czym miałyby polegać w praktyce działania skierowane przeciwko przywozowi⁷¹. Jeden z autorów amerykańskich wyraził ich istotę obrazowo:

Łatwo powiedzieć, że nielegalnie wywiezione dzieła sztuki nie mogą być wwieszone. Wprowadzenie jednak w życie takiej polityki byłoby koszmarem w społeczeństwie, w którym miliony osób przekraczają granice każdego roku, a przywożone dzieła sztuki liczy się w setkach tysięcy⁷².

⁶⁸ Article 14. States Parties shall take measures to prevent the entry into their territory, the dealing in, or the possession of, underwater cultural heritage illicitly exported and/or recovered, where recovery was contrary to this Convention.

⁶⁹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage, UNESCO, Paris 1985, s. 57 i n., wersja polska: Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobieganiu nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. Dz. U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.

⁷⁰ Article 7 b.i. The State Party to this Convention undertake: b.i.: to prohibit the import of cultural property stolen from a museum or a religious or secular public monument or similar institution in another State Party to this Convention [...], provided that such property is documented as appertaining to the inventory of that institution [...].

⁷¹ Szerzej na ten temat: W. Kowalski, *Nabywanie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Zakamycze, Kraków 2004, s. 195 i n.

⁷² „It is easy to say that illegally exported art may not be imported. But effectuating such a policy, in a society in which millions of people cross the borders every year, and into which art objects numbering hundreds

Przykładem zaś próby zaradzenia tym trudnościom jest zawieranie specjalnych umów bilateralnych o współpracy przez państwa najbardziej zainteresowane⁷³. Wątpliwości te zostały przytoczone, gdyż rodzą się one również na tle omawianego obowiązku kontroli wwozu zabytków wydobytych z morza z naruszeniem Konwencji, aczkolwiek wobec dostępu dzisiaj do nieporównywalnie bardziej nowoczesnych środków technicznych jego realizacja może być łatwiejsza i bardziej skuteczna.

Dalsze dwa instrumenty mają także charakter środków zapobiegawczych i mają wyłączyć z „udziału w naruszeniu Konwencji” terytoria państw oraz ich obywateli i sprzęt. W myśl art. 15 państwa

podejmą środki zakazujące korzystania z ich terytorium, w tym z ich portów morskich, a także sztucznych wysp, instalacji i budowli podlegających ich wyłącznej jurysdykcji lub kontroli, w celu prowadzenia jakichkolwiek działań nakierowanych na podwodne dziedzictwo kulturowe niezgodnie z niniejszą Konwencją⁷⁴.

Na podstawie art. 16 winny natomiast podjąć „wszelkie możliwe do zastosowania środki w celu zapewnienia”, aby w takich działaniach nie brali udziału „ich obywatele oraz statki pływające pod ich banderą”⁷⁵. Nie ma wątpliwości, że jednym z głównych celów wprowadzenia tych przepisów było zapobieganie wydobywaniu zabytków z morza, które jest jednym z typowych „działań nakierowanych na” dziedzictwo podwodne wbrew postanowieniom Konwencji.

Istotnym elementem wpływającym na skuteczność omawianego systemu zapobiegania są sankcje, które nie będą miały wspólnego i jednolitego charakteru, ale mają zostać samodzielnie wprowadzone do swojego systemu prawnego przez każde z państw po przystąpieniu do Konwencji. Na podstawie art. 17 ust. 1 uzgodniono wprowadzenie sankcji „za naruszenia odnoszące się do środków, które [państwo – W.K.] podjęło w celu realizacji postanowień niniejszej Konwencji”⁷⁶, przy czym, zgodnie z art. 17 ust. 2, powinny być one „odpowiednio surowe, aby zapew-

of thousands are brought, would be a nightmare...” (P. Bator, *An essay on the international trade in art*, „Stanford Law Review” 1982, vol. 34(2), <https://doi.org/10.2307/1228349>, s. 329).

⁷³ Por. Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Italy Concerning the Imposition of Import Restrictions on Categories of Archaeological Material Representing the Pre-Classical, Classical and Imperial Roman Periods of Italy. January 19, 2001. *International Legal Materials* 2001, vol. 40, s. 1031-1033.

⁷⁴ Article 15. States Parties shall take measures to prohibit the use of their territory, including their maritime ports, as well as artificial islands, installations and structures under their exclusive jurisdiction or control, in support of any activity directed at underwater cultural heritage which is not in conformity with this Convention.

⁷⁵ Article 16. States Parties shall take all practicable measures to ensure that their nationals and vessels flying their flag do not engage in any activity directed at underwater cultural heritage in a manner not in conformity with this Convention.

⁷⁶ Article 17 (1). Each State Party shall impose sanctions for violations of measures it has taken to implement this Convention.

nić skuteczność niniejszej Konwencji i przeciwdziałać naruszeniom bez względu na miejsce ich występowania oraz aby pozbawić sprawców korzyści z nielegalnego działania⁷⁷. Dodatkowo w ust. 3 tego przepisu przyjęto, że państwa „będą współpracować w celu zapewnienia stosowania sankcji nałożonych na podstawie niniejszego artykułu⁷⁸”.

Jeżeli chodzi o środek pozostały jeszcze do omówienia, to jak wspomniano, ma on charakter z jednej strony represyjny, a z drugiej służący odzyskaniu obiektów wynikających z naruszenia Konwencji dla właściwej realizacji jej celów. Jest on bardzo radykalny i polega na konfiskacie tych obiektów. Odpowiednie przepisy art. 18 ustanawiają w tej sprawie następującą procedurę. Na podstawie ust. 1 tego artykułu każde państwo podejmie „środki umożliwiające konfiskatę na jego terytorium podwodnego dziedzictwa kulturowego, wydobytego w sposób niezgodny z niniejszą Konwencją⁷⁹”, po czym na podstawie ust. 2 „będzie dokumentować, chronić oraz podejmować wszelkie uzasadnione środki w celu zabezpieczenia⁸⁰ tego dziedzictwa. Następnie na podstawie ust. 3 powiadomi o tej konfiskacie dyrektora generalnego UNESCO oraz inne państwo mające dający się potwierdzić związek z danym podwodnym dziedzictwem kulturowym, szczególnie związek o charakterze historycznym, kulturowym lub archeologicznym⁸¹”, a w końcu w myśl ust. 4 zapewni dysponowanie skonfiskowanymi obiektami

dla dobra publicznego, biorąc pod uwagę potrzebę jego konserwacji i badania; potrzebę przywrócenia integralności rozproszonej kolekcji; potrzebę zapewnienia publicznego dostępu, ekspozycji i edukacji oraz interesy każdego Państwa mającego dający się potwierdzić związek z danym podwodnym dziedzictwem kulturowym, szczególnie związek o charakterze historycznym, kulturowym lub archeologicznym⁸².

⁷⁷ Article 17 (2). Sanctions applicable in respect of violations shall be adequate in severity to be effective in securing compliance with this Convention and to discourage violations wherever they occur and shall deprive offenders of the benefit deriving from their illegal activities.

⁷⁸ Article 17 (3). States Parties shall cooperate to ensure enforcement of sanctions imposed under this Article.

⁷⁹ Article 18 (1). Each State Party shall take measures providing for the seizure of underwater cultural heritage in its territory that has been recovered in a manner not in conformity with this Convention.

⁸⁰ Article 18 (2). Each State Party shall record, protect and take all reasonable measures to stabilize underwater cultural heritage seized under this Convention.

⁸¹ Article 18 (3). Each State Party shall notify the Director-General and any other State with a verifiable link, especially a cultural, historical or archaeological link, to the underwater cultural heritage concerned of any seizure of underwater cultural heritage that it has made under this Convention.

⁸² Article 18 (4). A State Party which has seized underwater cultural heritage shall ensure that its disposition be for the public benefit, taking into account the need for conservation and research; the need for reassembly of a dispersed collection; the need for public access, exhibition and education; and the interests of any State with a verifiable link, especially a cultural, historical or archaeological link, in respect of the underwater cultural heritage concerned.

Środek ten jest, jak wspomniano, radykalny i umożliwia zajęcie wszystkich obiektów wydobytych z morza z naruszeniem Konwencji, niezależnie od tego, gdzie się znajdują na terytorium państw, które są jej stronami. Co ważne i wzmacniające jej skuteczność, środek ten pozwala skonfiskować również obiekty sprzedane po wydobyciu⁸³. To, że państwa go zaakceptowały, świadczy o uznaniu zagrożenia dla dziedzictwa za bardzo poważne, wymagające zastosowania takich właśnie daleko idących instrumentów. Jak już wspomniano, środek ten ma charakter penalny w postaci przypadku skonfiskowanych obiektów, a jednocześnie zapewnia ich powrót do sfery publicznej. Zostaną one wtedy objęte właściwym dla takich obiektów postępowaniem, to znaczy będą odpowiednio przechowywane, dokumentowane, badane itp., co należy do generalnego standardu traktowania obiektów archeologicznych, opisanego w zasadach określonych w art. 2 ust. 6. Warto jednocześnie zauważyć, że postanowienie zawarte w końcu cytowanego wyżej ust. 3 i 4, nakazujące powiadomienie, a przy dysponowaniu obiektami uwzględnienie interesów państw mających potwierdzony związek historyczny, kulturowy lub archeologiczny, ma już zupełnie inny charakter i jest w istocie echem cytowanego wyżej art. 149 Konwencji z 1982 r. W innych miejscach Konwencji UNESCO z 2001 r. wprowadzono wobec takich państw jedynie obowiązek informacyjny, np. w art. 7 ust. 3, ale w omawianym przypadku chodzi tu raczej o rozważenie przekazania tym państwom obiektów, które zostały nielegalnie wydobyte z morza w obrębie ich terytorium, albo o zachętę do organizowania wystaw czy wymiany muzealnej.

Podsumowanie i wnioski

Konwencja UNESCO z 2001 r. wprowadziła radykalne w porównaniu z wcześniejszym stanem prawnym regulacje, mające na celu daleko idące ograniczenie dopuszczalności wydobywania zabytków z morza. W świetle jej przepisów stanowi ono bowiem wyjątek od generalnej zasady zachowania podwodnego dziedzictwa kulturowego *in situ*, to znaczy na dnie morza, gdzie się ono znajduje – w myśl jego definicji – od co najmniej 100 lat. Dopiero jeżeli pozostawienie go tam nie realizowałoby głównego celu Konwencji, to może wchodzić w rachubę wydobyć go na powierzchnię, szczególnie wtedy, gdy przemawiają za tym potrzeby uzasadnione badaniami naukowymi lub wymogami późniejszej ochrony. Wykorzystane do tego metody i techniki muszą być przy tym, jeśli to możliwe, nieniszczące, a nadto winny przyczyniać się do zachowania i poszanowania szczątków ludzkich. Niezbędne jest także odpowiednie dokumentowanie informacji kulturowych, historycznych i archeologicznych.

Obiekty wydobyte z morza muszą być natomiast przechowywane, konserwowane i zarządzane w sposób zapewniający im długotrwałe zachowanie, a na płaszczyźnie prawnej uzyskują status rzeczy wyłączonych z obrotu, *res extra*

⁸³ P.J. O'Keefe, *Shipwrecked Heritage...*, s. 115.

commercium, czyli nie mogą być w żadnym przypadku wykorzystywane w celach komercyjnych, a w szczególności nie mogą być przedmiotem handlu, sprzedaży, kupna ani wymiany jako towary.

Pozytywnie należy także ocenić przyjęcie w Konwencji środków mających zapewnić lub co najmniej wzmocnić przestrzeganie jej przepisów. Znalazły się wśród nich zarówno instrumenty służące zapobieganiu działaniom sprzecznym z jej zasadami, jak i zobowiązanie państw do zapobiegania wwozowi, handlowi lub posiadaniu obiektów nielegalnie wydobytych z morza oraz środków o charakterze represyjno-wydobywczym. Polega on na możliwości zajęcia takich zabytków niezależnie od tego, gdzie się znajdują na terytorium państw, które są stronami Konwencji, przy czym środek ten obejmuje również możliwość konfiskaty obiektów już sprzedanych.

Bibliografia

Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Italy Concerning the Imposition of Import Restrictions on Categories of Archaeological Material Representing the Pre-Classical, Classical and Imperial Roman Periods of Italy. January 19, 2001. *International Legal Materials* 2001, vol. 40, s. 1031-1033.

Agreement between the Netherlands and Australia concerning the old Dutch shipwrecks, w: L.V. Prott, I. Srong (red.), *Background materials on the protection of the underwater cultural heritage*, UNESCO, Paris 1999.

Bator P., *An essay on the international trade in art*, „Stanford Law Review” 1982, vol. 34(2), s. 275-384, <https://doi.org/10.2307/1228349>.

Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage, UNESCO, Paris 1985.

Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations, w: UNESCO. *Records of the General Conference, 29th Session, 1997. Resolutions*, t. 1, UNESCO, Paris 1998.

Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dz. U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36.

Filipowiak W., *Ochrona zabytków archeologiczno-morskich. Stan i potrzeby*, w: W. Filipowiak (red.), *Ochrona morskiego i rzeczno-gieo dziedzictwa kulturowego w Polsce, III Konferencja Muzealnictwa Morskiego i Rzeczno-gieo - Szczecin 1996, maj 20-21*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin 1997.

Forrest C.J.S., *Defining 'underwater cultural heritage'*, „The International Journal of Nautical Archaeology” 2002, vol. 31(21), s. 3-11.

Garabello R., Scovazzi T. (red.), *The protection of the underwater cultural heritage: Before and after the 2001 UNESCO Convention*, Brill Academic Pub, Leiden 2003.

Guérin U., *The 2001 UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage: references and guidelines for interventions on submerged archaeological sites*, w: J. Henderson (red.), *IKUWA 3: Beyond Boundaries. The 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2012.

Wydobywanie zabytków z morza w świetle Konwencji UNESCO...
Recovery of cultural heritage objects from the sea in light of the 2001 UNESCO...

- Implementation of standard-setting instruments, UNESCO, Annex II. Status of ratification of conventions and agreements adopted under the auspices of UNESCO (as at 1 July 2021), Doc. 212 EX/23.I.INF, s. 10, Paris, 16 August 2021.
- Kobyliński Z., *Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego jako międzynarodowy problem legislacyjny*, w: K. Gutowska (red.), *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, Res Publica Multiethnica, Warszawa 2000.
- Kobyliński Z., *Konwencja o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Ochrona Zabytków” 2002, t. 55(2), s. 142-151.
- Komunikat nr 2 Dyrektora Urzędu Morskiego w Gdyni z dnia 29 listopada 2004 r., Dz. Urz. Woj. Pomorskiego, 2005, nr 12, poz. 255.
- Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobieganiu nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. Dz. U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.
- Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona dnia 10 grudnia 1982 r. w Montego Bay, Dz. U. z 2002 r. Nr 59, poz. 543, załącznik.
- Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjęta dnia 2 listopada 2001 r. w Paryżu, Dz. U. z 2021 r., poz. 1302.
- Kowalski W., *Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjęta dnia 2 listopada 2001 r. na 31 Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu*, w: K. Zalasińska (red.), *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.
- Kowalski W., *Nabycie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Zakamycze, Kraków 2004.
- Kowalski W., *World War II wrecks in Polish waters. Current problems of legal protection*, w: J. Henderson (red.), *IKUWA 3: Beyond Boundaries. The 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2012.
- Lee J.J., *300-year-old Spanish shipwreck holds million dollar treasure*, „National Geographic”, 28 July 2015, <https://www.nationalgeographic.com/adventure/article/150728-gold-coin-treasure-spanish-shipwreck-florida-ocean-archaeology> [accessed: 31.05.2022].
- Lohman J., Goodnow K. (red.), *Human remains and museum practice*, UNESCO and the Museum of London, London 2006.
- O’Keefe P.J., *International waters*, w: S. Dromgoole (red.), *Legal protection of the underwater cultural heritage: National and international perspective*, Kluwer Law International, The Hague–London–Boston 1999.
- O’Keefe P.J., *Shipwrecked Heritage: A Commentary on the UNESCO Convention on Underwater Cultural Heritage*, Institute of Art and Law, Leicester 2002.
- Scot G., McNeill E., *Aircraft crash sites at sea*, w: J. Henderson (red.), *IKUWA 3: Beyond Boundaries. The 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2012.
- Sheaf C., Kilburn R., *The Hatcher porcelain cargo. The complete record*, Phaidon, Oxford 1988.
- Strati A., *The protection of the underwater cultural heritage: An emerging objective of the contemporary Law of the Sea*, Martinus Nijhoff, The Hague–London–Boston 1995.
- Symonides J., *Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Stosunki Międzynarodowe” 2003, t. 27, nr 1-2, s. 51-62.

ARTYKUŁY

Wojciech Kowalski

True M., Kozloff A., *Barbara and Lawrence Fleischman: Guardians of the Past*, w: J. Harris (red.), *A Passion for Antiquities: Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman*, Christopher Hudson, Malibu 1994.

UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage. UNESCO Records of the General Conference, 31 st. Session, Paris 15 October to 3 November 2001, vol. 1, Resolutions, UNESCO, Paris 2002.

Ustawa z dnia 27 października 2020 r. o ratyfikacji Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjętej dnia 2 listopada 2001 roku w Paryżu, Dz. U. z 2020 r., poz. 2021.

Weidner A., *Kulturgüter als res extra commercium im internationalen Sachenrecht*, De Gruyter, Berlin–Boston 2001, <https://doi.org/10.1515/9783110875607>.